

מחקרי ארץ יהודה

אסופת מאמרים
לזכרו של דוד עמית

קובץ ו

עורכים:

יחיאל זלינגר ונדב פרנקל

הוצאת ספרים 'עציון'
בית ספר שדה כפר עציון

תשפ"ג (2023)



ועדת מערכת

פרופ' אסתי אשל | אוניברסיטת בר אילן
ד"ר ציונה בן גדליה | מו"פ אזורי מזרח, יו"ש ובקעת הירדן
פרופ' בעז זיסו | אוניברסיטת בר אילן
ד"ר יחיאל זלינגר | רשות העתיקות
פרופ' יוסי לשם | אוניברסיטת תל אביב
עמיחי נעם, בנימין טרופר | בית ספר שדה כפר עציון
עמוס סבח | רשות הטבע והגנים
פרופ' לילך רוזנברג-פרידמן | אוניברסיטת בר אילן

כתב עת זה יוצא במימון:
קרן קימת לישראל
מרכז יסלזון לחקר תולדות ישראל לאור האפיגרפיה
אוניברסיטת בר אילן
מו"פ מזרח, יו"ש ובקעת הירדן
רשות הטבע והגנים — מחוז יהודה ושומרון (קמ"ט שמורות טבע ופארקים)
רשות העתיקות
עמותת בני גוש עציון



© כל הזכויות שמורות לבית ספר שדה כפר עציון, תשפ"ג (2023)
ISSN 2707-6393

הוצאה לאור: הוצאת ספרים 'עציון', בית ספר שדה כפר עציון
תמונות על העטיפה באדיבות: בנימין טרופר, רפאל לואיס, אלרון זבטני, אילה עמיר,
ישמעאל בן יאיר

עורכים: יחיאל זלינגר ונדב פרנקל
עריכה לשונית: שירה עבאדי
עיצוב גרפי: סטודיו ולדמן
הדפסה: דפוס העיר החדשה, ירושלים

תוכן העניינים

5	בפתח הקובץ
7	הקדמת העורכים
9	הלנה רוט, סבינה קליימן ועודד ליפשיץ
19	אסתר אשל, חגי משגב, דורון שר אבי, אלי שוקרון ואלגרה סבריאגו
43	אילה עמיר, עמוס פרומקין, בועז זיסו, אהרון מאיר, גיל גובס ואמנון אלבק
59	רעות יהודאי
79	רפאל י' לואיס ואיל מרקו
115	משה ארנוולד
129	יוסף אוחיון
155	נדב פרנקל
171	אלרון זבטני וזהר עמר
185	רשימת משתתפים
	האלף השני לפני הספירה בתל עזקה: סיכום התוצאות של עשר עונות חפירה
	"מעט הוא מה שנשתנה שמם" (אשתורי הפרחי) - קריאה מחודשת באוסטרקונים חדשים-ישנים מפסגת זאב ובשמות מקומות במזרח בנימין
	אמבטיות בהט מהרודיון ומקיפרוס - זיהוי מקור בהט-קלציט ממחצבות בארץ ישראל ובמצרים
	בין מצדה לשער הגיא - כתובות חניכי תנועות הנוער ולוחמי הפלמ"ח בתקופת המנדט ומשמעותן
	גבעת הקרב של הל"ה - מבט ארכיאולוגי
	תצפיות ירושלים תש"ח
	מקומו של משמר הגבול (מג"ב) במאבק בהסתננות בפרוזדור ירושלים 1953-1956
	'שובי אל עריך אלה': ההתיישבות הישראלית המחודשת בשנים 1967-1973 באתרי התיישבות שנעזבו במלחמת העצמאות
	מרשם ירושלמי מימי הביניים לבושם מקידה שעירה

בפתח הקובץ

קובץ מחקרים זה יוצא לרגל כנס מחקרי ארץ יהודה השביעי, ומסכם את דברי הכנס שנערך אשתקד. אנו שמחים על הכנס ועל כתב העת, שכבר הפכו למסורת ומציבים לנו רף גבוה של פעולה בשדה המחקר, המשלים את היכרותנו עם ארץ יהודה.

לזכרו של ד"ר דוד עמית ז"ל, ארכיאולוג, מדריך, חוקר ומנהל בית ספר שדה כפר עציון, אנו ממשיכים בעשייה של יצירה מדעית, לצד הנחלת המורשת לציבור. בשנה זו נרצה להזכיר גם את זכרה הטוב של חנה עמית ז"ל, אשתו של דוד ועורכת בחסד, שהייתה שותפה למפעלי בית ספר שדה במשך שנים ואורחת של כבוד בכל שנה בכנס המחקרים. חנה הקפידה להשתתף בכנס גם בשנים האחרונות, בעודה סובלת ממחלה קשה. בקובץ שאתם אווזים כונסו, בעזרת המערכת האקדמית של הכנס, תשעה מאמרים שטרם פורסמו, המאירים זוויות חדשות ובלתי מוכרות על ארץ יהודה.

הקובץ, כמו הכנס, מחולקים כתמיד לשלוש קטגוריות: ארכיאולוגיה, מדעי הטבע והעת החדשה. החיבור בין הרכיבים השונים של הקובץ מאפשר מבט רחב יותר על תחום ידיעת הארץ. לפיכך, תוכלו לקרוא בקובץ על אמבטיות בהט מקיפרוס ועל ממצאים מתקופת הברונזה הקדומה בתל עזקה, לצד מחקרים מהעבר הקרוב על קורות מלחמת העצמאות ועל שנות ה-50 במדינת ישראל הצעירה. מאמר אחד, הקשור לפרשיית הל"ה ומשמש אבן יסוד באתוס של בית ספר שדה כפר עציון, אף מקפל בתוכו שילוב חדשני בין עבודת שדה למחקר מורשת קרב.

אנו תקווה שחוקרים וטיילים יעשו שימוש בקובץ זה. אנו רוצים להודות לשניים שבלעדי עבודתם הנמרצת הקובץ והכנס לא היו קורמים עור וגידים: לד"ר יחיאל זלינגר, איש רשות העתיקות, ארכיאולוג וחוקר המשלב בין מחקר אקדמי לעשייה ציבורית, ולד"ר נדב פרנקל מבית ספר שדה כפר עציון.

זה המקום להודות גם לצוות ההיגוי, שמשקיע רבות מזמנו כדי לקדם את כתב העת ואת הכנס המלווה אותו: פרופ' אסתי אשל, ד"ר ציונה בן-גדליה, פרופ' בועז זיסו, פרופ' יוסי לשם, עמוס סבח, פרופ' לילך רוזנברג-פרידמן ובנימין טרופר.

בברכת קיץ טוב,

עובד גמלא, מנכ"ל ועמיחי נועם, סמנכ"ל

בית ספר שדה כפר עציון

אייר תשפ"ג (2023)

הקדמת העורכים

קובץ המחקרים יוצא לאור זו השנה השישית. מוגשים בו מחקרים חדשים העוסקים בתחומי הארכיאולוגיה, הגיאוגרפיה, מדעי הטבע וההיסטוריה של ארץ יהודה. בקובץ זה מובאים המאמרים של ההרצאות שנאמרו בכנס שנערך בל"ג בעומר תשפ"ב (2022) בבית ספר שדה כפר עציון.

תשעת המאמרים המובאים בספר זה עברו תהליך שיפוט על ידי קוראים חיצוניים ועריכת לשון מוקפדת, כמקובל בכתבי עת מדעיים. הם מסודרים ברצף כרונולוגי ובחלוקה לשלושה תחומי מחקר: שלושה מאמרים עוסקים בארכיאולוגיה ובגיאוגרפיה היסטורית ביהודה; חמישה דנים בעת החדשה; ואחד מציג מחקר הקשור לעולם הטבע בארץ יהודה. במאמר הראשון בשער הארכיאולוגיה מציגים חופרי תל עזקה, הלנה רוט, סבינה קליימן ועודד ליפשיץ, את תוצאות עשר עונות החפירה של אוניברסיטת תל אביב ואוניברסיטת היידלברג בתל. בסקירה מוצגות מערכות הביצור המורכבות מתקופת הברונזה התיכונה והברונזה המאוחרת.

ארבעה אוסטרקונים שנמצאו במהלך חפירת חווה חקלאית מימי הבית השני בפסגת זאב עומדים במרכז מאמר של קבוצת ארכיאולוגים ואפיגרפים. הקריאה החדשה שהם מציעים מחברת בין שמות המוזכרים באוסטרקונים לזיהוי יישובים סמוכים בקרבת בית החווה. ההצעה החדשה מסייעת לא רק לזיהוי אתרים בני התקופה, אלא גם קשורה לסוגיית השתמרות השמות במעבר בין התקופות בעת העתיקה, סוגיה שיש לה חשיבות רבה בגיאוגרפיה ההיסטורית של ארץ ישראל.

המאמר השלישי בשער זה, פרי עטם של קבוצת ארכיאולוגים וגיאולוגים, עוסק בחיבור בין הממצא הארכיאולוגי למדעי הטבע. בעקבות מציאת שתי דוגמאות יוצאות מן הכלל של אמבטיות בהט-קלציט ממכלולים מלכותיים של הורדוס – בקיפוס ובהרודיון – נערכו בדיקות למציאת מקור האבן המיוחדת. בעזרת סדרת בדיקות של ההרכב הכימי ומבנה הגבישים שלהן הסתבר כי מקור שתי האמבטיות המפוארות הוא מחומר שנכרה בישראל, כנראה במערת התאומים. התוצאות המפתיעות מעידות על כך שתעשיית הבהט-קלציט ביהודה במחצית השנייה של המאה הא' לפסה"נ הייתה מפותחת דיה ואיכותית במידה שתספיק לשרת את הסטנדרטים הגבוהים של הורדוס.

את שער העת החדשה פותח מאמרה של רעות יהודאי, העוסק בכתובות גרפיטי משני אתרי מפתח בהווה הציונית – מצדה ובית המשאבות בשער הגיא. המאמר מציג את משמעותם הלאומית של האתרים בתקופת המנדט, את ביקורי בני הנוער במקום, ואת ההיבטים והמסקנות העולים מתוך הכתובות שהותירו הנערים ולוחמי הפלמ"ח אחריהם. בתוך המאמר מובאת גם התייחסות לכתובת המפורסמת של ברוך ג'מלי, ודרך פרשייה זו נעשה ניסיון לנתח את יחסה המשתנה של החברה הישראלית לתופעת הגרפיטי.

רפי לואיס ואיל מרקו סוקרים בעת האחרונה את גבעת הקרב של הל"ה, במטרה לענות דרך מחקר השדה והשיטה 'ארכיאולוגיה של שדות קרב' על שאלות שונות פתוחות בקשר לשעות האחרונות בחייהם של 35 הלוחמים שנהרגו במהלך יום ה-16 בינואר 1948. במסגרת המאמר ניתנות תשובות ראשונות לחלק משאלות אלה, והכותבים מצליבים את

העולה ממחקר השדה עם העדויות ההיסטוריות שניתנו במהלך 75 השנים האחרונות בקשר לפרשייה זו.

במאמר נוסף על מלחמת העצמאות מציג משה ארנוולד את יחידת התצפיות של מחוז ירושלים ואת פעולותיה בסיוע לכוחות המחוז בלוחמה נגד כוחות בלתי סדירים, ובהמשך נגד הלגיון הערבי. המאמר מאיר פרשייה בלתי מוכרת כחלק מהמחקר העשיר בעשורים האחרונים על המלחמה במחוז ירושלים.

גם לאחר הקמת מדינת ישראל לא פסקו בעיות הביטחון בגבולות ובספר. יוסף אוחיון סוקר את הצלחותיו ואת כישלונותיו של כוח מג"ב שהתפרש בפרוזדור ירושלים באמצע שנות ה-50 במאבקו כנגד ההסתננות מירדן. מתברר כי גם ליחס החיובי בין לוחמי מג"ב ומפקדיו ובין האוכלוסייה האזרחית ביישובים היה חלק מהותי בהצלחה היחסית של כוח השיטור בפעולתו בפרוזדור.

לאחר מלחמת ששת הימים החלה ישראל להקים יישובים בשטחים שנכבשו בידי צה"ל במלחמה. נדב פרנקל עוסק ביחס בין יישובים שחרבו או ננטשו במלחמת העצמאות ובין היישובים שקמו לאחר מלחמת ששת הימים, כשני עשורים מאוחר יותר. המאמר מתמקד בשלושה מקרי בוחן: כפר עציון, בית הערבה, שליטה קמה היאחזות הנח"ל קליה, וכפר דרום. המאמר מראה כי השיקולים ה'נוסטלגיים' לא השפיעו במרבית המקרים על ההחלטה היכן ומתי להקים יישוב בשטחים שנכבשו במהלך מלחמת ששת הימים.

המאמר החותם את הקובץ הוא מתחום מדעי הטבע, ובו מציגים אלרון זבטני וזוהר עמר את תוצאות מחקרם על שימוש בפרחי קצה שעירה לצורך הפקת שמן ריחני לפי מרשם ירושלמי מהמאה ה' לסה"נ. מעבר לזיהוי הצמח ובחינת כל אזכוריו במקורות הספרותיים הם מביאים גם את תוצאות הניסוי המעשי שביצעו בשחזור של שני מתכונים קדומים.

ברצוננו להודות לכותבי המאמרים שהתגייסו, העלו על הכתב את חידושיהם, והעמידו לרשותנו את מחקריהם החשובים. לקוראים החיצוניים שקראו והעירו את הערותיהם. לרשות העתיקות, לקרן קיימת לישראל, למרכז יסלזון לחקר תולדות ישראל לאור האפוגרפיה, לקמ"ט שמורות טבע ופארקים במנהל האזרחי, לרשות הטבע והגנים, למו"פ מזרח, למחלקה ללימודי ארץ ישראל באוניברסיטת בר אילן על שם מרטין (זוס) ולאגף לתרבות יהודית על תמיכתם, שסייעה בהוצאת קובץ זה. תודה גדולה נתונה לשירה עבאדי, עורכת הלשון של הספר, לסטודיו ולדמן על עבודת העיצוב, העימוד וההבאה לדפוס, ולבנימין טרופר, עורך כתב העת בעבר, שליווה ותרגם מניסיונו הרב לאורך הדרך וסייע גם בראשית העבודה על קובץ זה. תודה אחרונה נתונה לעובד גמלא, מנכ"ל בית ספר שדה כפר עציון, ולעמיחי נעם הסמנכ"ל על התמיכה, על הסיוע, ועל הצבת הרף הגבוה למחקר ולהיכרות מעמיקה עם מרחב ארץ יהודה.

העורכים,

ד"ר יחיאל זלינגר וד"ר נדב פרנקל

‘שובי אל עריך אלה’: ההתיישבות הישראלית המחודשת בשנים 1967–1973 באתרי התיישבות שנעזבו במלחמת העצמאות

נדב פרנקל

מבוא

האתוס ההתיישבותי-ביטחוני הציוני החל להתגבש בעת הכיבוש הבריטי של ארץ ישראל. עם ראשיתו של המרד הערבי (1936–1939) והדיונים בוועדת פיל (Peel Commission), שהפכו את האפשרות של חלוקת הארץ למוחשית, החל האתוס להשפיע בפועל על מדיניות הקמת היישובים בספר של המוסדות הציוניים. מטרתה של ההתיישבות בספר הייתה להבטיח את הביטחון בגבולות ולהעמיק את השליטה הטריטוריאלית בשטחים מסוימים, כדי להכליל אותם בשטח הישות היהודית העתידית (שפירא 1993: 141–155; אורן תשל"ח: 9–12). בהתאם לתפיסה זו, תוך כדי מלחמת העצמאות ומיד אחריה פתחה ישראל במבצע התיישבותי נרחב, שמטרתו העיקרית הייתה להשתלט על השטחים שנכבשו במלחמה (שירן 1998).

לאחר מלחמת ששת הימים היה המצב מורכב יותר. לחץ בין-לאומי שהופעל על ישראל לסגת מהאזורים שנכבשו במלחמה, והימצאותם של כמיליון וחצי תושבים ערבים בשטחים אלה,¹ גרמו לקובעי המדיניות הישראלים להרהר אם נכון יהיה להפעיל את ה'נשק ההתיישבותי' (פדחצור 1996: 27–57). התגובה ההתיישבותית הישראלית, בניגוד לתקופה שלאחר מלחמת העצמאות, הייתה איטית והססנית יותר, וסלקטיבית מאוד לגבי המקומות שבהם אפשר להקים יישובים.

מטרתו של מאמר זה היא לחקור קבוצה מובחנת של יישובים והיאחזויות נח"ל שקמו בתקופה המעצבת שבין מלחמת ששת הימים למלחמת יום הכיפורים: יישובים שנעזבו או נכבשו במלחמת העצמאות, ועלו מחדש על הקרקע לאחר מלחמת ששת הימים. המאמר ינסה לבחון האם ובאיזה אופן השפיע זיכרון היישוב החרב על ההחלטה להקימו מחדש. כדי לענות על שאלות אלה נבחרו שלושה מקרי בוחן: כפר עציון, שנכבש בידי הלגיון הערבי ב־13 במאי 1948 (מוריס 2010: 190–194); בית הערבה ומפעל האשלג בצפון ים המלח, שפונו בידי ההגנה כמה ימים מאוחר יותר, מחשש שכוח הלגיון יכבוש אותם (שם: 242); וכפר דרום, שמגיניו עזבוהו בתחילת יולי 1948, לאחר שעמד במצור של כחודשיים מול כוחות מצריים עדיפים (שם: 304–305). במאמר נציג את שלושת מקרי הבוחן, ונשאל בכל אחד מהם האם וכיצד השפיע זיכרון היישוב החרב על ההחלטה להקים את היישוב החדש. המאמר מתבסס בעיקר על מסמכים ארכיוניים, שחלקם נפתחו רק לאחרונה לעיון ציבורי החוקרים. המאמר בודק בעיקר את הגישה בקרב מקבלי ההחלטות במדינת ישראל, כדי להבין את המדיניות בקרב גורמי השלטון, ופחות בקרב החיילים והמתיישבים עצמם.

דיונים ראשוניים לגבי עתיד השטחים והניסיון להחריג את היישובים שחרבו במלחמת העצמאות

כפי שנכתב לעיל, לאחר מלחמת ששת הימים נוצרה לראשונה בהנהגה הישראלית דילמה אם להשתמש בכלי ההתיישבות כדי להרחיב את גבולות הטריטוריה, או להימנע מלעשות בו שימוש בגלל גורמים מדיניים ודמוגרפיים. במהלך המלחמה ומיד אחריה התקיימו דיונים ראשוניים בעניין.² ב-15 ביוני, חמישה ימים לאחר סיום הקרבות, התכנסה ועדה מצומצמת של חמישה שרים, שמונתה בידי ועדת השרים לענייני ביטחון, כדי להתחיל לגבש תוכניות לגבי עתידם של השטחים. בוועדה השתתפו ראש הממשלה לוי אשכול והשרים אבא אבן, יגאל אלון, משה דיין ומנחם בגין.

לגבי רמת הגולן וחצי האי סיני התגבשה הסכמה כי יש להעמידם כקלף מיקוח בתמורה לחוזי שלום והסכמי ביטחון, ואילו בנוגע לרצועת עזה נקבע כי יש להשאירה בגבולות מדינת ישראל. בעניין עתיד הגדה המערבית נחלקו הדעות: בגין טען כי יש להכליל את הגדה ואת הרצועה בתחומי המדינה, להתחיל בתהליך אזורי של התושבים הערבים, ובמקביל להגביר את הילודה היהודית והעלייה כדי להתמודד עם האתגר הדמוגרפי; אלון הציע לספח את מזרח הגדה והר חברון ולהקים אוטונומיה פלסטינית במערב השטח; דיין הסכים שאין לסגת מהגדה, אך התנגד להתיישבות כלשהי בשטח. הצד השווה בשלוש ההצעות האלה היה שהן קבעו, לפחות לטווח הזמן הקרוב, את גבולה של ישראל לאורך נהר הירדן, וסתמו את הגולל על משא ומתן עם ירדן. לעומת זאת, אשכול ואבן העדיפו לפתוח במשא ומתן מול חוסיין מלך ירדן, כדי לקבוע את עתידה של הגדה המערבית.³

בצוהרי אותו יום התכנסה ועדת השרים לענייני ביטחון בהרכבה המלא, בהשתתפות אשכול ו-12 שרים נוספים, כדי לדון בהצעות שעלו בוועדה המצומצמת. לאחר דיון ארוך בהצעות, החורג ממסגרת מאמר זה, בחרה הוועדה שלא להכריע. בניגוד להצעות הברורות כלפי רמת הגולן וחצי האי סיני, שם הייתה נכונות להחזירם תמורת חוזי שלום ותנאים נוספים, לא הוצגה עמדה אחידה לגבי הגדה המערבית. הוועדה קבעה בהחלטותיה כי: "יימשך המשטר הצבאי בגדה המערבית, כשלב מעבר, תוך פתרון קונסטרוקטיבי לטווח הארוך; ישראל מוכנה להיפגש לשיחות עם מלך ירדן, תוך מגמה להגיע ליחסי שכנות טובים ולהגיע לאיחוד כלכלי בין שתי המדינות; גבול ישראל עם ירדן הוא נהר הירדן".⁴ בשלב זה טרם התקבלו החלטות קונקרטיות לגבי התיישבות כלשהי, אזורית או צבאית, בכלל השטחים שנכבשו במלחמה.

כמה ימים מאוחר יותר, לאחר ארבע ישיבות סוערות, לא הצליחה גם ממשלת ישראל לקבל החלטה מוסכמת בעניין הפתרון הרצוי לגדה, אך לגבי רצועת עזה נקבע כי היא תישאר בשליטה ישראלית. כמו כן, התגבשה החלטה 'סודית' שלפיה ישראל תהיה מוכנה להחזיר את רמת הגולן לסוריה ואת סיני למצרים במסגרת הסכמי שלום (פדחצור 1996: 55; גלבר 2018: 70-72; 85-108; Raz 2013).

כבר בשלב זה של הדיונים, כאשר גורלה של ההתיישבות בשטחים שנכבשו במלחמה היה לוט בערפל, הציעו גורמים שונים, אזוריים וצבאיים, להחריג את שטחי היישובים שחרבו במלחמת העצמאות ולחדש בהם את ההתיישבות. עוזר ראש אג"ם, רחבעם זאבי, הגיש לראש אג"ם עזר ויצמן תוכנית להקמת היאחזויות נח"ל באופן מדי, ובין השאר הוא הציע להקים היאחזויות בשטחי היישובים שחרבו במלחמת העצמאות. בפירוט ההצעה

נרשמו שבעה יישובים העונים לקטגוריה זו: ארבעת יישובי גוש עציון לשעבר – כפר עציון, עציון צורים, משואות יצחק ורבדים – עטרות ונווה יעקב מצפון לירושלים, ובית הערבה שממזרח לה. בהצעה הומלץ להקים שתי היאחזויות במקום ארבעת יישובי גוש עציון, "כדי להבטיח להן ביסוס קרקעי נאות". בבית הערבה הומלץ להקים היאחזות, אך לגבי עטרות ונווה יעקב נכתב כי אין צורך להקים בשטחן היאחזויות, כיוון שהן נכללות בגבולות המורחבים של ירושלים⁵. שהוגדרו באמצע יוני 1967. גם במערכת המדינית עלו קולות דומים. השר חיים משה שפירא הציע במהלך ישיבת ממשלה כי יוקמו היאחזויות במקומות שבהם היו יישובים ישראליים עד למלחמת העצמאות: עטרות, נווה יעקב, בית הערבה וגוש עציון⁶.

גם בציבור הרחב החלה להתגבש הסכמה שיש לשוב ליישובים אלה. בעיקר בלטה תופעה זו בקשר לכפר עציון. במהלך השבועות שלאחר המלחמה, ובעת התכנסויות ודיונים שונים, התגבשה בקרב אנשי הדור הראשון והשני של היישוב קבוצה שחפצה בעלייה מחדש ובהקמת יישוב בשטח ההיסטורי של גוש עציון (ליבליך 2007: 307–331). הקבוצה החליטה לפעול באופן רשמי כחודש לאחר המלחמה, בעת האזכרה למאיר שנור, אחד מאנשי כפר עציון שנהרג במהלך הלחימה על ירושלים במלחמת ששת הימים⁷, אך יחידים מתוכה החלו לפעול כבר לפני כן. סביב הקבוצה החלו להתקבץ גם מתנדבים נוספים, שהפעילו לחץ ציבורי למען השיבה לגוש⁸.

הצעות אלה מראות כי גם כאשר היו הרעיונות להתיישבות בשטחים שנכבשו במלחמה שנויים במחלוקת, עלו קולות שקראו להחריג את היישובים שניטשו במלחמה. קולות אלה הושפעו ודאי מאתוס ההתיישבות הציוני, שגרס כי יש להיצמד לקרקע כמעט בכל מחיר, וגם בתנאי קרב ומלחמה יש לעשות כמעט הכול כדי לשמור על היישובים (ראו בהרחבה: כהן – לוינובסקי 2014). הנגזרת של קו מחשבה זה הייתה הרצון לחדש את ההתיישבות ביישובים שחרבו מיד כאשר בשלו התנאים לכך.

הקמת היאחזות האזרחית בכפר עציון

ההתבססות על 'תוכנית האגרופים' של דיין

היישוב האזרחי הראשון שהוקם בגדה המערבית היה כפר עציון, שקם כקונסטרוקציה יוצאת דופן של 'היאחזות נח"ל אזרחית'. לא נדון כאן בייחודיותה ובמטרותיה של צורת התיישבות זו⁹, אך ננסה לפרוס את השלבים השונים שהביאו לאישור ההתיישבות בכפר עציון, ואת ההשפעה של זיכרון היישוב שחבר במלחמת העצמאות על ההחלטה.

ההחלטה להקים יישוב בכפר עציון התבססה על תוכנית שהעלה שר הביטחון דיין להקים כמה בסיסים צבאיים בגב ההר, כדי למקסם את האפקטיביות של השליטה הישראלית. חמשת הבסיסים היו: בין שכם לג'נין – בזבדיה (בזק), מדרום לשכם – בחווארה, בביתן שליד רמאללה, בגוש עציון ובחורבת מג'נונה שבדרום הר חברון (אדוריים). מטרת הבסיסים הייתה לאפשר לצה"ל תנועה על קו הרכס של ההר המרכזי בטווח הזמן הקרוב, עד למציאת פתרון לסוגיית הגדה. כסעיף נוסף לתוכניתו הציע דיין להקים ליד חלק מהבסיסים היאחזויות נח"ל, שיעבו את המאחזים הצבאיים על גב ההר ויאוישו בידי חיילי הנח"ל, וכן ישמשו מקום למגורי משפחות החיילים. בשלב הראשון

הציע דיין להקים שתי היאחזויות בסמוך לבסיס שבגוש עציון, כיוון ששם נמצאת קרקע זמינה שנרכשה בעבר בידי קק"ל.¹⁰ בעקבות התנגדות של חלק משרי הממשלה התקבלה הצעתו של דיין רק בחלקה: הממשלה אישרה את הקמת חמשת הבסיסים, ולא את הקמת ההיאחזויות הצבאיות ואת מגורי המשפחות שלצד הבסיסים.¹¹

שבועיים מאוחר יותר טען השר זרח ורהפטיג בישיבת ממשלה: "לאחר שהיו לנו ישיבות בעניין הגדה המערבית קראתי שבכל אופן עומדים להקים היאחזויות נח"ל במקום אחד או שניים. אם מקימים היאחזויות נח"ל, מדוע לא יקימו כאלה גם בגוש עציון, במקום שגרעין נח"ל מוכן ומחכה ולוחץ מאוד".¹² ודאי שוורהפטיג לא דייק, בטעות או בכוונת מכוון, בהציגו את החלטת הממשלה מה־20 באוגוסט שאישרה להקים אך ורק בסיסים צבאיים ודחתה במופגן את התוכנית להקמת היאחזויות; ואולם דומה היה שעם קבלת האישור החלקי להצעת דיין נפתח פתח להקמת היאחזויות בגדה ובמקומות נוספים. נוסף על כך, ורהפטיג לא דייק בהציגו את גרעין המתיישבים האזרחי כגרעין נח"ל (וראו עוד על כך להלן).



איור 1: ביקור הראשון בכפר עציון לאחר מלחמת ששת הימים, באדיבות ארכיון כפר עציון

השפעת הזיכרון ההיסטורי והמסד הקרקעי על ההחלטה להקמת כפר עציון

בישיבת ועדת השרים לענייני ביטחון שהתקיימה ב־13 בספטמבר דנו השרים בהצעה להקמת היאחזות אזרחית בגוש עציון. הדיון התחולל בתגובה ללחץ ציבורי כבד שקרא ליישב מחדש את יישובי הגוש שנחרבו במלחמת העצמאות.¹³ בחודשיים שלאחר המלחמה התנגד אשכול באופן נחרץ להתיישבות בגוש, אך ככל שעבר הזמן התמתנה התנגדותו. בדיון זה פרס אשכול את הממצאים הראשוניים של ועדת בדיקה מטעם המחלקה להתיישבות, שהצביעו על האתגרים המשקיים באזור.¹⁴ משלחת של אנשי כפר עציון נפגשה עם אשכול, וביקשה ממנו להחיש את ההתיישבות. אשכול ענה כי אין באפשרותו לתת תשובה, לחיוב או לשלילה, כל עוד מתקיימים דיונים בין השרים.¹⁵

בישיבת ועדת השרים לענייני ביטחון שהתקיימה ב־21 בספטמבר קבע אשכול כבדרך אגב, לאחר עיסוק בעניינים אחרים: "בעניין כפר עציון זה בתוכנית, ובעוד כמה ימים ניתן יהיה להגיד משהו בעניין זה". אשכול גם הבטיח לנוכחים כי בעת ישיבת הממשלה הקרובה, יציגו שר החקלאות גבתי וראש המחלקה להתיישבות רענן ויין נתונים משקיים לגבי שטחי גוש עציון. דיין ציין לפני השרים: "אנו מוכנים ומזומנים ונביא לישיבת הממשלה הבאה את הנתונים עם מפות וסימונים, ואפשר יהיה לבצע זאת. רענן ויין היה אצלי על הבוקר. הוא נלהב וביקש אישור לזה. ביקשתי חומר לבדיקה והוא המציא לי זאת. נתתי הוראה לאשר זאת".¹⁶

לא ברור מה אישר דיין לוויץ לבצע, בעוד שמשפט קודם לכן הוא התחייב להביא את הסוגיה לישיבת ממשלה. ואולם, לראשונה ניכר כי אשכול ודיין התייחסו באופן חיובי לאפשרות הקמת ההיאחזות בגוש עציון. מבין השיטין אף נראה כי הם החלו להרהר באפשרות של הכרעה בסוגיה בעצמם, באמצעות המנגנון הביצועי של המחלקה להתיישבות, בלי צורך בהצבעה בפורום רחב ומסורבל יותר שיקשה על קבלת החלטה.

במקביל, הלחץ הציבורי המשיך לפעול את פעולתו. הדיונים הממשלתיים בהקמת ההיאחזויות הודלפו לציבור, ועיתון הצופה דיווח כי: "החלטה עקרונית על יישוב מחדש של גוש עציון תתקבל ככל הנראה בימים אלה".¹⁷ קבוצת 'צעירי המפד"ל' וחלק מאנשי הדור השני של כפר עציון איימו לעלות להתיישבות באופן בלתי לגלי, גם אם לא תתקבל החלטה ממשלתית בנושא. הם קבעו תאריך יעד לעלייה: 26 בספטמבר.¹⁸

יום לאחר הדיון בוועדת השרים לענייני ביטחון, יום שישי ה־22 בספטמבר, התקיימה הפגישה המכרעת בין אשכול לנציגי כפר עציון. אשכול, שהושפע מחוסר ההתנגדות של השרים להצעת ההיאחזות ומהדו"ח הסופי החיובי של המחלקה להתיישבות, נפגש הפעם גם עם נציגי הדור הצעיר שהתעתדו לעלות להתיישבות ועם חבר הכנסת מיכאל חזני. ראובן פדהצור ויחיאל אדמוני טענו כי בפגישה לא הבטיח אשכול לאנשי כפר עציון דבר, אלא טען שתוך ימים ספורים יקבלו תשובה סופית (פדהצור 1996: 192–193; אדמוני 1992: 51). לעומת זאת, כעבור יומיים אשכול עצמו טען כי בפגישה אישר את הקמתה של ההיאחזות.¹⁹ גם עדויותיהם של אנשי כפר עציון מצביעות על כך שאישור לעלייה ניתן, גם אם כלאחר יד. בעדויות אלה נזכר כי עצם האיום בעלייה ללא אישור היה נוכח בפגישה (ליבליך 2007: 331–332). פרוטוקול חלקי של השיחה, המצוי בארכיון יד אשכול, מראה כי הבטחה מפורשת לא ניתנה למתיישבים.²⁰ ואולם, דומה כי גם אם אשכול לא אישר בפגישה את העלייה, מכאן ואילך גמלה בדעתו ההחלטה לאשרה, והוא התייחס לעניין זה כחתום וגמור.

יומיים מאוחר יותר, ב־24 בספטמבר, התכנסה הממשלה. בראשית הדיון הציג אשכול את התוכנית המתגבשת ואת הדו"ח המשקי הסופי של המחלקה להתיישבות,²¹ ומדבריו השתמע כי שאלת ההיאחזות בכפר עציון עברה כבר את שלב ההחלטה והיא נמצאת בשלב הביצוע. אל מול שאלת השר קול, אם זו התיישבות או היאחזות, ענה אשכול: "היאחזות. במשך הזמן גדיים הופכים לתיישים". כפי הנראה כוונתו הייתה שבשלב ראשון אושרה היאחזות, שתהפוך בעתיד ליישוב קבע.²² הדיון התחדש בשעות הצהריים, לאחר הפסקה, ואשכול המשיך להציג את תוכנית ההתיישבות בגוש עציון. אשכול התבטא בניסוחים עמומים ודו־משמעיים: הוא הסתתר מאחורי החלטה שיוחסה כביכול לגורמים המקצועיים, משרד החקלאות והמחלקה להתיישבות ולא אליו, וטען כי התשובה ביחס להקמת ההיאחזות היא "בדרך כלל חיובית", מונח שלא ברור מה משמעותו. לאחר מכן הוא התמקד בשאלות כיצד אפשר לפנות את הפליטים שנכנסו לשטח ומה יהיו המשמעויות ביחס לעתיד הגדה לאחר הקמת ההיאחזות. בתשובה לשאלה נוספת בדבר המעמד של הנקודה, כהיאחזות או התיישבות, ענה אשכול: "זאת תהיה פלוגה צעירה של בחורים שהם בנח"ל, אבל הכוונה היא שזה יעבור להתיישבות".²³

כאן התעוררו השרים ותקפו את אשכול עקב הסמכות החרیגה שלקח על עצמו: הרי הצעת ההיאחזות בכפר עציון מעולם לא אושרה בפורום ישיבת הממשלה או בוועדת השרים לענייני ביטחון; ההחלטה בממשלה מה־20 באוגוסט יפתה את כוחו של שר הביטחון להקים אך ורק בסיסי צבא, ובפירוש לא היאחזות, לא צבאיות וודאי שלא אזרחיות. השר ברזילי טען: "החלטנו על בסיסי צבא, ובפירוש נאמר בלי שיכוני קבע למשפחות ובלי היאחזויות". אשכול הכחיש: "בנוגע למה שדיברנו, דיברנו ההפך. אמרנו בפירוש ארבע קבוצות, וזאת תהיה האפשרות גם להיאחזות התיישבותית ותהייה משפחות". השר משה קול התעקש: "זה לא אושר שתהייה משפחות". אשכול ענה: "זה ייבדק ביום ראשון. ייתכן שזכרוננו מטעני", אך הוא לא נסוג בו מההסכמה שנתן לאנשי כפר עציון: "כאמור, ביחס לכפר עציון, התשובה הייתה חיובית". בזאת תם הדיון, והצבעה קונקרטית על ההיאחזות בכפר עציון לא התקיימה מעולם.²⁴ כפר עציון עלתה לקרקע שלושה ימים לאחר ישיבת הממשלה, ב־27 בספטמבר 1967.

התוכנית להקמת כפר עציון כנקודת יישוב ראשונה בגדה המערבית נתמכה בידי כמה גורמים בממשלה, וביניהם שרי המפד"ל (ובעיקר חיים משה שפירא וזרח ורהפטיג), שנשאו את הנטל ההיסטורי של נפילת גוש עציון במלחמת העצמאות ורצו בשיבת בני המתיישבים למקומם; שרי אחדות העבודה האקטיביסטים, יגאל אלון וישראל גלילי, שתוכניותיהם כללו התיישבות ישראלית באזורים מסוימים בגדה, בין השאר בסביבות גוש עציון;²⁵ ושר הביטחון דיין, שהקמת כפר עציון הייתה נדבך ראשון בתוכנית הבסיסים בגב ההר שהציע. ואולם, אין ספק שאחד הגורמים המשמעותיים ביותר בהחלטה היה זיכרון היישוב שחרב במלחמת העצמאות והלחץ הציבורי שעוררו בני כפר עציון. השר שפירא אף התבטא במפורש בעניין הקשר הגנטי בין ההורים שנפלו בגוש במלחמת העצמאות ובין הבנים שרוצים להקים באותו מקום את היישוב.²⁶

לעובדה שבמקום היה יישוב יהודי מהתקופה שטרם מלחמת העצמאות הייתה השפעה נוספת על ההחלטה להקים את היישוב מחדש: בכפר עציון ובסביבתו נמצאו עתודות קרקע שהיו בבעלות יהודית, וכך היה פשוט יותר להסביר במערכת הבין־לאומית

את הקמת היישוב. שר המשפטים, יעקב שמשון שפירא, הביע את דעתו כמה פעמים בשיבות הממשלה כי שונה המעמד החוקי של ההתיישבות בגוש עציון על שטח שנרכש בידי קק"ל בשנות ה-40 מהתיישבות בשאר שטחי הגדה.²⁷ שפירא נסמך גם על חוות דעת שכתב היועץ המשפטי של משרד החוץ, תאודור מרון, בעניין זה.²⁸ חוות הדעת של מרון לא הוזכרה במפורש בשיבות הרלוונטיות אך סביר להניח כי היא נתנה 'אור ירוק' להחלטה על הקמת כפר עציון.



איור 2: שער מחנה כפר עציון ביום ההקמה, באדיבות ארכיון כפר עציון

קליה: נקודת יישוב בסמוך לבית הערבה

נקודת יישוב נוספת הנבחנת במאמר זה היא היאחזות הנח"ל קליה, שקמה בסמוך לבית הערבה ולמפעל האשלג שנעזבו במאי 1948. בניגוד לכפר עציון היה הקשר בין נקודות היישוב שנעזבו ובין נקודת ההתיישבות החדשה רופף יותר, הן במישור האנושי, הן במישור הגיאוגרפי: מקימי ההיאחזות לא היו בני הקיבוץ שנעזבו, והנקודה הוקמה במיקום שונה; ואולם, כפי שנראה להלן, לסיפורה של בית הערבה הייתה השפעה, אף אם לא מכרעת, על הקמת ההיאחזות.

הדיונים הראשוניים בהקמת יישובים והיאחזויות בבקעה

לאחר מלחמת ששת הימים הייתה בקעת הירדן פנויה כמעט מתושבים, לאחר שרבים מהם נמלטו ממנה במהלך המלחמה. במפקד שנערך בבקעה בספטמבר 1967 נמצאו רק

9,800 תושבים, רובם באזור יריחו (אדמוני 1992: 48). תוכניות להתיישבות יהודית בבקעה נדחפו בידי השר אלוך, שקרא להקים שרשרת של היאחזויות נח"ל לא צבאיות לאורך הירדן, מטירת צבי עד בית הערבה.²⁹ המטרה הצבאית של התוכנית הייתה ליצור עומק אסטרטגי למדינה ולהתבסס על מערך ההגנה המרחבית בבקעה, שיכלול פלישה ממזרח. בהמשך תמך בתוכנית זו גם שר הביטחון דיין (פרידמן 2005: 19–27).³⁰

ניסיון ראשון להקמת יישוב בבקעה התקיים כאשר התארגנו אנשי תנועת ה'מחנות העולים' של הקיבוץ המאוחד להתיישב בבית הערבה הנטושה כשלושה חודשים לאחר המלחמה ואולם, ממשלת ישראל לא אישרה את התוכנית, בעיקר בגלל אתגרים משקיים ומחסור באדמות לעיבוד גידולים חקלאיים. אשכול טען כלפי ניסיון ההתיישבות של מחנות העולים: "כאשר לא צריכים אותם הם ישנם. זוהי כניסה דרך החלון במקום דרך הדלת. נצטרך לענות לעצמנו ולאחרים על היקף כל העניין הזה".³¹

פעם נוספת עלתה ההתיישבות בבקעה על סדר היום בדיון בוועדת השרים לענייני ביטחון שהתקיים בדצמבר 1967. השרים דנו בהצעה ליישב באופן אינטנסיבי את בקעת הירדן, ואשכול שטח לפניהם תוכנית להקמת היאחזויות בבקעה. השר משה כרמל תמך בתוכנית זו, וטען כי ללא שילוב הצבא וההתיישבות אי אפשר להגן על המדינה ממזרח. דיין הציע לפרוס את ההיאחזויות בכמה מוקדים בבקעה:

אני היום בעד זה, שנעשה שני דברים באותה בעיה בגדה. נשנה את הקו כך שלא יגיע עד גשר אלנבי, אלא דרומה ממנו נקים היאחזות נח"ל, על מנת שיהיה לנו חצי מים המלח. ולשם כך נשנה את הקו ובקליה או בבית הערבה נקים היאחזות קבע, ולא משהו זמני. דבר זה, הדרך והזזת הגבול הנה, כך שבצפון ירד יותר דרומה, אך לא יותר מדי, אלא עד חצי הדרך מדאמיה לגבול, ושם נקים שלש נקודות היאחזות בימים הקרובים.³²

בישיבה לא התקבלה החלטה קונקרטית, בין השאר עקב התנגדות השרים קול וברזילי, אך בדיון פנימי שהתקיים עוד באותו יום בהשתתפות אשכול, דיין, אלוך, שר החקלאות גבתי ורענן ויץ סוכם על הקמת שתי היאחזויות נח"ל: בצפון הבקעה, ליד הכפר ברדלה (מחולה), ובדרומה – בקליה שלחוף ים המלח. אשכול אישר להתחיל להקים את ההיאחזויות אף שהמשלה לא אישרה את התוכנית.³³ יום למחרת הדיון המצומצם של השרים התכנסו נציגי פיקוד הנח"ל ומחלקת התיישבות והגמ"ר כדי לתכנן הקמת היאחזות בברדלה.³⁴ ואולם, ביצוע המהלך נדחה, ככל הנראה משום שהממשלה לא אישרה אותו, ואשכול התחרט על ההוראה להקים היאחזויות גם ללא האישור.³⁵

הקמת ההיאחזויות והקשר בין קליה לבית הערבה

חודש מאוחר יותר, בסוף ינואר 1968, אישרה גם הממשלה באופן פורמלי את הקמת שתי ההיאחזויות, בצפון הבקעה ובדרומה, וקבעה גם כי לא יינתן פרסום להקמתן. ההיגיון האסטרטגי בהקמת ההיאחזויות היה לייצר מאמץ התיישבותי מקביל בצפון בקעת הירדן ובדרומה. חלק משרי מפ"ם, שהתנגדו להתיישבות בעומק הגדה, הסכימו להצעה להקמת היאחזויות בשולי הבקעה, כיוון שהן היו רק 'תיקוני גבול קלים'.³⁶ הקמת ההיאחזות בקליה נבעה גם מרצון של יישובי הספר להתרחק מהמציאות הביטחונית המאיימת: אנשי עין

גדי דחפו להקמת יישוב באזור שמצפון להם, בשביל להרחיק את קו הגבול ולאפשר פיתוח גושי.³⁷

ואולם, יחד עם השיקולים הביטחוניים והאסטרטגיים להקמת קליה אפשר למצוא גם גורמים נוספים, כמו דגשים סנטימנטליים והיסטוריים הקשורים לפרשיית מפעל האשלג וקיבוץ בית הערבה שננטשו במלחמת העצמאות. כך נכתב במגילת היסוד של ההיאחזות: "כעת חיה לפני 20 שנה נותקה שלשלת ההתיישבות היהודית בצפון ים המלח. כיום, באש הקרב ובדם חיילי צה"ל, חוזרים אנו אליך, ארץ מדבר ושממה".³⁸

גם טקס העלייה הרשמי אל הקרקע, שהתקיים ב־20 במאי 1968, כוון לציון 20 שנה לנטישת חבל ים המלח במלחמת העצמאות, והשתתפו בו ותיקי קיבוץ בית הערבה. בישיבת הממשלה שבה אושרה הקמת ההיאחזויות טען אשכול שקל יותר יהיה להסביר למערכת הבין־לאומית את הקמת ההיאחזות בקליה, בגלל הרס בית הערבה במלחמת העצמאות, בדומה להקמת כפר עציון.³⁹

המיקום המדויק של קליה נקבע בשלב הראשון בתוך בסיס ירדני נטוש לחוף ים המלח, ובשלב מאוחר יותר יישוב הקבע היה אמור להיות ממוקם על רכס ההרים ממערב לחוף (פרידמן 2005: 35).⁴⁰ הקמת היאחזות בבית הערבה גופא התבצעה רק כעשור וחצי מאוחר יותר. כך, אפשר לקבוע כי הגורם העיקרי להקמת קליה לא היה הגורם ההיסטורי־נוסטלגי, אלא שיקולים אסטרטגיים וביטחוניים. ואולם, כאשר כבר הוחלט על הקמת ההיאחזות, הרי ש'נרתם' הסיפור ההיסטורי של בית הערבה כדי להצדיק את הקמת ההיאחזות בדעת הקהל הבין־לאומית.

כפר דרום: היאחזות ראשונה ברצועת עזה

כפר דרום, היאחזות שקמה יותר משלוש שנים אחרי מלחמת ששת הימים, היא נקודות היישוב השלישית הנבחרת במחקר זה. הקשר שלה לסיפור ההיסטורי של כפר דרום שחרבה במלחמת העצמאות היה רופף יותר מאשר במקרה של כפר עציון, אך הדוק יותר מהמקרה של קליה – בית הערבה.

במהלך כהונתו של לוי אשכול בראשות הממשלה לא נידונה ברצינות ההצעה להקים יישובים בתוך רצועת עזה עצמה, אף שהאזור היה בתוך השטח המנדטורי של ארץ ישראל. עניין זה נגרם בגלל המספר הגבוה של הפלסטינים שהתגוררו בה, כ־400,000 איש,⁴¹ בגלל התפתחות תאי טרור ברצועה ועקב מחסור במים לחקלאות. לאחר מותו של אשכול, ועם עליית כוחם של השרים האקטיביסטים יגאל אלון וישראל גלילי, שתמכו בהתיישבות גם באזורים בעייתיים מבחינה מדינית, עלו רעיונות אלה שנית על שולחן הדיונים. בהצעת החלטה שהעביר השר אלון למזכירות הממשלה הציע להקים שתי היאחזויות או שני יישובים בין עזה לרפיח. בדברי ההסבר להצעה טען אלון כי: "להתיישבויות אלו חשיבות עליונה לעתיד המדינה של הרצועה על ידי כך שהן מפצלות את הרצועה דרומה מהעיר עזה, וחשיבות רבה לנוכחות יהודית בליבה של רצועת עזה".⁴²

בדיונים שהתקיימו בוועדת השרים להתיישבות בסוף 1969 ובתחילת 1970 נחשפה מחלוקת עמוקה בשאלת התועלת הביטחונית שתצמח מהקמת היאחזויות בלב הרצועה. מתאם הפעולות בשטחים, שלמה גזית, טען: "מבחינה ביטחונית זו קטסטרופה להכניס

את שני היישובים הללו ללב הרצועה". בדיון אחר הפריד גזית באופן אנליטי בין המשמעות הביטחונית של ההיאחזויות ובין היתרונות הטריטוריאליים שלהן:

שתי היאחזויות לא באות לפתור בעיה ביטחונית, אלא כמעט ליצור בעיה כזו. הסיבה שאנו מחייבים הקמת היישובים היא פוליטית-פסיכולוגית, בראש ובראשונה פוליטית. אנחנו טוענים כבר שלוש שנים שעזה לא תחזור להיות תחת שלטון מצרי. כמעט ולא עשינו דבר כדי לבסס את האמירה הזו. מבחינה זו היאחזות אחת ברצועה יש לה משקל של הרבה אמירות (אדמוני 1992: 65–66).

ההצעה להקים את ההיאחזויות נתקלה בהתנגדות של גורמים נוספים. ראש אגף הנוער והנח"ל משה נצר סבר כי התנועות ההתיישבותיות לא יאפשרו לגרעיני הנח"ל להתיישב ברצועה. מנגד טען אלוף פיקוד הדרום, אריאל שרון, שהקמת היאחזויות ברצועה תפחית את פעולות הטרור וגם תיצור תחושה שישראל לא תיסוג מהאזור בקרוב (שם: 66). החשש מהמשמעות הביטחונית והמדיניות של הקמת היאחזויות ברצועה, רתיעת התנועות ההתיישבותיות והאתגרים המשקיים הובילו לדחיית ההכרעה גם במחצית הראשונה של 1970.⁴³ לפי ראובן פדהצור, בשנים 1968–1969 השתעשעו שרים בממשלה ברעיון שהרצועה תעבור לשלטון ירדני, וכך תיפטר ישראל מהצורך לשלוט על תושביה. כל עוד היה רעיון זה בריימא לא קודמו תוכניות ההתיישבות ברצועה (פדהצור 1996: 254–255).

ההחלטה על הקמת כפר דרום והקשרים לכפר דרום ה'היסטורית'

בישיבת ממשלה שהתקיימה בספטמבר 1970 דנו השרים שוב בהצעה להקמת היאחזויות ברצועת עזה. סודיות הנושא גרמה לכך שסעיף הדיון אף לא נרשם בסדר היום של הישיבה. השר גלילי היה זה שהעלה את ההצעה. הוא טען בעד הקמת שתי היאחזויות ברצועה, אחת מהן בכפר דרום: "השטח זכור לנו היטב מימי מלחמת השחרור". שר החקלאות חיים גבתי טען כי להיאחזויות ברצועה אין שטחי חקלאות, אך לגבי כפר דרום אפשר יהיה להסתמך על שטחי קרקע ממזרח לרצועה, בתוך שטח ישראל. לאחר דיון שלא קמו מתנגדים להצעה אישרה הממשלה את הקמת ההיאחזויות (יחד עם עוד שתי היאחזויות בבקעת הירדן ו'היאחזות עירונית' בנבי סמואל), והעבירה את האחריות לקביעת המיקום המדויק של ההיאחזות ואת תאריך העלייה לוועדת השרים לענייני התיישבות.⁴⁴

לפי דברי משה נצר, ראש אגף הנוער והנח"ל במשרד הביטחון, שנאמרו לאחר זמן, הגורם שהיטה את הכף והביא להקמת ההיאחזות הראשונה ברצועה היה הרצון לשחזר את ההתיישבות ההיסטורית בכפר דרום. נצר, שפיקד על הגדוד שהיה אחראי על כפר דרום במלחמת העצמאות, ראה את האפשרות של חידוש היישוב במקום כפרויקט אישי שלו.⁴⁵ סביר להניח כי הימצאותם של שטחי קרקע בבעלות יהודית שהיו שייכים לקיבוץ שיחקו תפקיד בהחלטה על הקמת ההיאחזות, אך עיון בפרוטוקול ישיבת הממשלה מראה כי בניגוד לדבריו של נצר, השיקול ההיסטורי לא היה השיקול מרכזי בהחלטה. המתישבים הוותיקים של כפר דרום לא הפעילו לחץ על התיישבות מחודשת במקום (כמו בכפר עציון), והשיקולים המרכזיים היו ביטחוניים ומדיניים.

ואולם, כאשר כבר הוחלט על הקמת ההיאחזות, הובלט הסיפור ההיסטורי. בפקודת יום לרגל הקמת ההיאחזות אמר מפקד הנח"ל כי: "במקום זה ניהלה קבוצת כפר דרום

במלחמת הקוממיות מאבק גבורה ועצרה בגופה את הפולש המצרי בדרכו צפונה. בעלייתנו היום הננו מקדשים את זכרם של טובי הלוחמים אשר נפלו במלחמתם על מורשת ההתיישבות החלוצית".⁴⁶ ההיאחזות עלתה על הקרקע ב"א בתשרי, יום ההקמה של כפר דרום ב-1946, ובטקס ההקמה השתתפו רבים מתושבי קיבוץ כפר דרום שחזר במלחמת העצמאות ומפקדה (הוברמן 2005: 7; דואר 1997: 145). משרד השיכון העדיף שההיאחזות תוקם במקומו של כפר דרום ההיסטורי, אך הצבא העדיף שההיאחזות תוקם מערבה יותר, בסמוך לכביש רפיח-עזה, בשביל לשלוט על הכביש (הוברמן 2005: 39).

פעם נוספת עלה הקשר לכפר דרום ההיסטורית בעניין התנועה ההתיישבותית שחיילה יאזרחו את ההיאחזות. ההיאחזות אוישה בתחילה בידי גרעינים של הקיבוץ הדתי.⁴⁷ בשנת 1971 הציעה המחלקה להתיישבות כי את ההיאחזות תאזרח תנועת איחוד הקבוצות והקיבוצים.⁴⁸ ההצעה נתקלה בהתנגדות נחרצת מצד אנשי הקיבוץ הדתי וחיילי ההיאחזות, שטענו כי: "דתיים ישבו אז [בקיבוץ כפר דרום], ושומרי מצוות ימשיכו דרכם". גם מוסדות תנועת האיחוד לא רצו ליישב את ההיאחזות במקומה בתוך הרצועה. הם רצו להקים את נקודת הקבע בגבעה 86, שנמצאה בתחומי מדינת ישראל, כיוון שהתנועה התנגדה להתיישבות בתוך רצועת עזה, בגלל מחסור בקרקע ובמים במקום המקורי, ובגלל שגבעה 86 הייתה סמוכה לקיבוצי התנועה נח"ל עוז וכפר עזה. פיקוד מרכז התנגד לנטישת הנקודה שבתוך הרצועה בגלל חשיבותה הביטחונית. בסופו של דבר נותרה ההיאחזות באחריות הקיבוץ הדתי ובמיקומה המקורי, למרות הבעיות המשקיות עקב עמדת פיקוד מרכז (דואר 1997: 147–148).⁴⁹

סיכום: עד כמה וכיצד השפיע ה'ממד המיתולוגי' על הקמת יישובים לאחר מלחמת ששת הימים

אהרון קלרמן (Kellerman) הגדיר קשר הדוק ודו-כיווני בין המיתולוגיה של ההתיישבות הציונית, כלומר הפיכת הסיפורים ההיסטוריים של ההתיישבות לכדי מיתוסים מכוונים, ובין מעשה ההתיישבות בפועל. לשיטתו של קלרמן, הפעילות ההתיישבותית מייצרת מיתוסים, שבתורם משפיעים על פעולות ההתיישבותיות נוספות המתבצעות בשלבים מאוחרים יותר, אם כמקור לגיטימציה ואם כמדריך לפעולה. מעוז עזריה הראה כיצד הדגם שהגדיר קלרמן יושם במקרה של יום י"א באדר, שם המיתוס שנוצר בתל חי הוביל לפעולות ההתיישבותיות נוספות, שהפכו בתורם למיתוס: העלייה לבריה שבגליל וכיבוש מפרץ אילת במבצע עובדה, שאפשר את ההתיישבות בדרום הנגב, פעולות שהתרחשו גם הן באותו תאריך (עזריה 1997: 9–20; Kellerman 1996: 363–378).

טבלה 1: הזהות בין היישוב ה'היסטורי' ליישוב העכשווי

יישוב	כפר עציון	קליה - בית הערבה	כפר דרום
אזור	גוש עציון	בקעת הירדן	רצועת עזה
סוג יישוב	אזרחי	צבאי	צבאי
ראשונה באזור?	כן	כן (יחד עם מחולה)	כן
מידת חשיבות זיכרון היישוב בהחלטה על הקמת ההיאחזות	השפעה במידה רבה אך לא בלעדית	השפעה במידה מועטה	השפעה במידה בינונית-מועטה
זהות שמית	כן	לא לבית הערבה ⁵⁰	כן
זהות תנועתית	כן	כן ⁵¹	כן
זהות במיקום	כן	אזור סמוך	אזור סמוך
זהות גאולוגית של המקימים	כן	לא	לא

האם נכון להגדיר באופן דומה את הקשר בין המיתוס על עמידת הגבורה של היישובים במלחמת העצמאות ונפילתם ובין ההחלטות על הקמת יישובים באותם מקומות לאחר מלחמת ששת הימים? עיון בטבלה 1 מראה כי התשובה לשאלה זו אינה פשוטה. ניסיון ההתיישובות של חברי המחנות העולים בבית הערבה הישנה נחסם בידי הממשלה. היישוב שהוקם בסופו של דבר עלה לקרקע במיקום שונה, ומידת זיקתו לבית הערבה ההיסטורית הייתה נמוכה. גם ההחלטה על הקמת כפר דרום נדחתה בגלל שיקולים מדיניים וביטחוניים, אך התקבלה בסופו של דבר בגלל שיקולים דומים. השיקול ה'מיתולוגי' במקרה של כפר דרום השפיע, לפי הפרוטוקולים של ישיבות הממשלה מסתיו 1970, רק במעט.

בקליה ובכפר דרום היו השיקולים הנוסטלגיים רק 'תנא דמסייעא' לשיקולים המדיניים והביטחוניים, שהביאו להחלטה על הקמת היישובים. גם במקרים אחרים, כמו עטרות וחברון, שלא נידונו במסגרת מאמר זה, לא הביאו שיקולים נוסטלגיים להקמת יישובים חדשים בידי מוסדות מדינת ישראל בתקופה שלאחר מלחמת ששת הימים.

דומה כי מרחק הזמן שעבר והדור שהתחלף גרמו לעמעומו של מיתוס היישובים שננטשו וחרבו במלחמת העצמאות. כמעט שני עשורים לאחר מלחמת העצמאות כבר בנו המתיישבים הוותיקים את בתיהם במקומות אחרים בארץ, הפצעים הגליו, והסיפורים לא תפסו מקום מרכזי בציבוריות הישראלית. נוסף על כך, קובעי המדיניות הישראלית היו מודעים לאפשרות של היסחפות אחר המיתוסים, וטענו כי אל לשיקולים אלה להחליף שיקולים מדיניים וביטחוניים, כדבריו של ראש הממשלה אשכול: "אם ללכת על פי הקו של גישה, המתבסס על מוסר כאשר ניתקים אנחנו מהמציאות, הרי אפשר לומר שכל מה שאנחנו עושים בארץ מלווה בזיכרון של אנשים שנהרגו ונרצחו".⁵²

יוצא דופן היה סיפורו של כפר עציון, שבו השיקול ה'מיתולוגי' היה המרכזי. הרג 127 מתיישבים וחברי ההגנה ב־13 במאי 1948 בשטח כפר עציון והעובדה כי מתיישביו לא הקימו את יישובם מחדש בגבולות מדינת ישראל גרמו לכך שהמיתוס רק הועצם במהלך 19

השנים שבין מלחמת העצמאות למלחמת ששת הימים.⁵³ עניין זה גם הושפע מפעולות רבות לשימור זיכרון שנעשו בידי קהילת מתיישבי כפר עציון, וביניהן תצפיות משטחי ישראל אל הגוש, איסוף רב של חומרי זיכרון, ורצון ללמוד עוד ועוד על החיים בגוש.⁵⁴ המיתוס הביא ללחץ ציבורי על קובעי המדיניות, שהוביל בסופו של דבר להחלטה הממשלתית על יישובו מחדש של היישוב.

לעומת המשניות של השיקולים ה'מיתולוגיים' בקליה ובכפר דרום, בולטת העובדה כי סיפורם של היישובים שחרבו במלחמת העצמאות השפיע על ההחלטות על הקמת יישובים לאחר מלחמת ששת הימים בממד אחר: הרצון להתמודד עם הביקורת הבין-לאומית עם הקמה של יישובים בשטחים שנכבשו במלחמה גרם לניסיון לחפש שטחי קרקע שנרכשו בידי מוסדות ואישים ציוניים בתקופת המנדט. כך נרתם הסיפור ההיסטורי לשירות ההסברה הישראלית.

ביבליוגרפיה

מקורות ארכיוניים

ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון בתל השומר (א"צ)

גנזך מדינת ישראל בירושלים (ג"מ)

ארכיון יד טבנקין ברמת אפעל (איי"ט)

ארכיון קיבוץ כפר עציון (אכ"ע)

ארכיון יד לוי אשכול בירושלים (אי"א)

אוסף פרטי – יוחנן בן יעקב

עיתונות

דבר

הצופה

ספרים וכתבי עת

אדמוני י' 1992. עשור של שיקול דעת: ההתיישבות מעבר לקו הירוק 1967–1977. תל אביב.

אורן א' תשל"ח. התיישבות בשנות מאבק: אסטרטגיה יישובית בטרם מדינה, תרצ"ו–תש"ז, 1936–1947. ירושלים.

אלדר ע' זרטל ע' 2014. אדוני הארץ: המתנחלים ומדינת ישראל 1967–2004. אור יהודה.

גלבר י' 2018. הזמן הפלסטיני: שלוש השנים שבהן ישראל הפכה כנופיות לעם: ישראל, ירדן והפלסטינים 1967–1970. חבל מודיעין.

דואר א' 1997. לנו המגל הוא חרב, חלק ב'. רמת אפעל.

- הוברמן ח' 2005. **שורשים בחולות: סיפור ההתיישבות היהודית בחבל עזה**. נצרים.
- ויץ י' תשל"ג. **יומני ואגרותי לבנים**, כרך ו'. תל אביב.
- חגבי מ' תש"ס. **נפילתם ושיקומם של הקיבוצים הדתיים במלחמת השחרור**. עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר אילן. רמת גן.
- כהן-לוינובסקי נ' 2014. **פליטים יהודים במלחמת העצמאות**. תל אביב.
- ליבליך ע' 2007. **ילדי כפר עציון**. ירושלים.
- מוריס ב' 2010. 1948: **תולדות המלחמה הערבית-הישראלית הראשונה**. תל אביב.
- עזריה מ' 1997. הגיאוגרפיה המיתית של י"א באדר: מתל-חי לביריה ולאילת. **אופקים בגאוגרפיה** 47/46: 9-20.
- פדהצור ר' 1998. **ניצחון המבוכה**. תל אביב.
- פרידמן נ' 2005. **ההתיישבות היהודית הכפרית בבקעת הירדן, 1967-1977**. עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה. חיפה.
- פרנקל נ' בדפוס. 'גדיים הופכים לתיישים': התגבשות ההחלטה הממשלתית על הקמת 'היאחזות אזורית' בכפר עציון בקיץ 1967. **ישראל**.
- שירן א' 1998. **נקודות עוז: מדיניות ההתיישבות בזיקה ליעדים פוליטיים וביטחוניים בטרם מדינה ובראשיתה**. תל אביב.
- שפירא א' 1993. **חרב היונה: הציונות והכוח: 1948-1981**. תל אביב.
- Gorenberg G. 2006. *The accidental empire: Israel and the birth of settlements*. New York.
- Kellerman A. 1996. Settlement Myth and Settlement Activity: Interrelationships in the Zionist Land of Israel. *Transactions of the Institute of British Geographers* 21/2: 363-378.
- Raz A. 2013. The Generous Peace Offer that was Never Offered: The Israeli Cabinet Resolution of June 19, 1967. *Diplomatic History*, 37/1: 85-108.
- Ohana D. 2002. Kfar Etzion: The Community of Memory and the Myth of Return. *Israel Studies* 7/2: 145-174.

הערות

- * מאמר זה מתבסס בחלקו על עבודת דוקטור שהוגשה בשנת 2022 במחלקה בהנחיית ד"ר גד קרויזר במחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכאולוגיה ע"ש מרטין (זוס) באוניברסיטת בר אילן.
- 1 הרמטכ"ל לשעבר צבי צור העיד לפני ועדת השרים לענייני השטחים הכבושים והעריך כי ברצועת עזה נמצאים 412,000 תושבים, בסיני כ-140,000 תושבים וברמת הגולן כ-20,000. לגבי הגדה המערבית לא היו לצור נתונים מדויקים, והוא העריך כי מתגוררים בה כ-900,000 תושבים. פרוטוקול ועדת השרים לענייני השטחים הכבושים, 15.6.1967, א-4 / 7354, ג"מ.
 - 2 ראו לדוגמה ויץ תשל"ג: 249–250.
 - 3 פרוטוקול ועדת השרים לענייני ביטחון, 15.6.1967, בבוקר, ג"מ.
 - 4 פרוטוקול ועדת השרים לענייני ביטחון, 15.6.1967, בצרהיים, ג"מ.
 - 5 עוזר ראש אג"ם אל ראש אג"ם, היאחזויות נח"ל – נמ"ט, 30.6.1967, 106 / 48, א"צ.
 - 6 פרוטוקול ממשלת ישראל, 20.8.1967, בצרהיים, ג"מ.
 - 7 סיכום ישיבה שנערכה בכ"ז סיוון תשכ"ז, 23/4, אכ"ע.
 - 8 ינון בן ברית אל דוב קנוהל, גיוס מתנדבים להקמתו מחדש של גוש עציון, ה' סיוון תשכ"ז, תיק 23/4, אכ"ע.
 - 9 ראו בהרחבה אצל: פרנקל בדפוס.
 - 10 פרוטוקול ישיבת ועדת השרים לענייני ביטחון, 14.8.1967, ג"מ.
 - 11 פרוטוקול ממשלת ישראל, 20.8.1967 (ישיבות בבוקר ובצהריים), ג"מ. נראה כי בעת שאושרה ההצעה הבסיסים כבר היו מאוישים בחיילי צה"ל. ראו: לשכת ראש אג"ם אל הרמטכ"ל, היאחזויות בגדה המערבית, 1970 / 208 / 233, א"צ.
 - 12 פרוטוקול ממשלת ישראל, 3.9.1967, ג"מ.
 - 13 פרוטוקול ממשלת ישראל, 10.9.1967, בצרהיים, ג"מ; 'קריאה ליישב מחדש את גוש עציון', **הצפה**, 9.8.1967; 'בני גוש עציון מצפים ליישוב מהיר של הגוש', **דבר**, 30.8.1967.
 - 14 פרוטוקול ועדת השרים לענייני ביטחון, 13.9.1967, ג"מ.
 - 15 פרוטוקול ממשלת ישראל, 10.9.1967, בצרהיים, ג"מ.
 - 16 פרוטוקול ועדת השרים לענייני ביטחון, 21.9.1967, עמ' 30, ג"מ.
 - 17 'החלטה עקרונית ליישב מחדש את גוש עציון', **הצפה**, 22.9.1967.
 - 18 חוגי הצעירים במפד"ל אל הרב משה נריה, 8.10.1967, אוסף פרטי – יוחנן בן יעקב.
 - 19 פרוטוקול ממשלת ישראל, 24.9.1967, בצרהיים, ג"מ.
 - 20 בפרוטוקול צוין כי אשכול שטח לפני המשתתפים את הבעיות הכלכליות הטמונות בפיתוח אזור הגוש עקב המחסור בקרקע חקלאית. הוא ציין כי טרם הוכרע עתיד הגדה בממשלה, אך הבטיח "להפעיל את גורמי ההתיישבות, משרד החקלאות והמחלקה להתיישבות... לבדיקת המצב, והבטיח שתוך ימים ספורים תינתן תשובה מוסמכת". משלחת בני גוש עציון אצל ראש הממשלה, 22.9.1967, תיק 74, אי"א.
 - 21 בניגוד לדו"ח הראשוני (המסתייג) של המחלקה להתיישבות לגבי אפשרות ההתיישבות בגוש, הנמצא בארכיון יד אשכול, הדו"ח הסופי, החיובי לטענת אשכול, איננו בנמצא, ולכן בלתי אפשרי לאמת או לעמת את דבריו של אשכול.
 - 22 פרוטוקול ממשלת ישראל, 24.9.1967, בבוקר, ג"מ.
 - 23 פרוטוקול ממשלת ישראל, 24.9.1967, בצרהיים, ג"מ.
 - 24 שם. חוקרים מסוימים, כמו אלדר וזרטל (2014: 13–23), טענו כי אשכול הטעה את שרי הממשלה. ראו התייחסות ביקורתית לטענה זו אצל פרנקל בדפוס.
 - 25 פרוטוקול ועדת השרים לענייני ביטחון, 15.6.1967, בצרהיים, ג"מ.
 - 26 פרוטוקול ממשלת ישראל, 24.9.1967, בבוקר, ג"מ.
 - 27 פרוטוקול ממשלת ישראל, 1.9.1967, בצרהיים, ג"מ.
 - 28 הדו"ח חובר ב-14 בספטמבר, והובא לידיעת ראש הממשלה ארבעה ימים מאוחר יותר. ראו: תאודור מרון אל אבא אבן, התיישבות בשטחים המוחזקים, 14.9.1967, מאוחר מתוך:

- <http://www.southjerusalem.com/wp-content/uploads/2008/09/theodor-meron-legal-opinion-on-civilian-settlement-in-the-occupied-territories-september-1967.pdf>. ראו ניתוח של מסמכי מרון אצל: Gorenberg 2006: 99–102.
- 29 פרוטוקול ועדת השרים לענייני ביטחון, 15.6.1967 בצהריים, ג"מ.
- 30 משה דיין אל מזכיר הממשלה, יישובים בבקעה – הצעת סגן ראש הממשלה, 2.7.1969, 2.7.1993 / 365 / א"צ.
- 31 פרוטוקול ממשלת ישראל, 4.9.1967, ג"מ.
- 32 פרוטוקול ועדת השרים לענייני ביטחון, 31.12.1967, ג"מ.
- 33 ישראל ליאור אל שר הביטחון, סיכום ישיבה בעניין עיבודי הקרקעות באזור ברדלה, 31.12.1967, 1995 / 2689 / 71, א"צ.
- 34 צבי לבנון, עליה להיאחזות חדשה בכיכר הירדן – מצע לדיון, 1.1.1968, 1985 / 1687 / 111, א"צ.
- 35 לשכת ראש אג"ם, 1.1968, 1985 / 1687 / 111, א"צ; חיים ישראלי אל עוזר שר הביטחון, היאחזויות ועיבוד קרקעות בבקעת הירדן, 1985 / 953 / 1119, א"צ.
- 36 חיים ישראלי אל הרמטכ"ל, היאחזויות בבקעת הירדן, 31.1.1968, 1985 / 953 / 1119, א"צ; פרוטוקול ממשלת ישראל, 28.1.1968, ג"מ; אג"ם / מה"ד – היסטוריה, תולדות מערכת הביטחון – תחקיר מר מ' נצר, 19.11.1972, 7-12 / 6 / 1, איי"ט.
- 37 מרכז משק עין גדי אל יחיאל אדמוני, 8.11.1967, S15\ 426801, אצ"מ; אג"ם מה"ד היסטוריה, סטנוגרמת תחקיר האלוף ר. זאבי, 7-12 / 6 / 1, איי"ט; מזכירות עין גדי אל סנטה יוספטל, התיישבות בצפון ים המלח, 5.12.1967, S15\ 424761, אצ"מ.
- 38 מגילת ייסוד נח"ל קליה, 20.5.1968, 7-12 / 12 / 1, איי"ט.
- 39 פרוטוקול ממשלת ישראל, 28.1.1968, ג"מ.
- 40 אגף המים במחלקה להתיישבות, התיישבות בצפון ים המלח, 29.1.1968, S15\ 424781, אצ"מ.
- 41 פרוטוקול ועדת שרים לענייני השטחים הכבושים, 15.6.1967, א-4 / 7354 / ג"מ.
- 42 יגאל אלון אל מזכיר הממשלה, הצעת החלטה, 9.6.1969, 1993 / 1508 / 365, א"צ.
- 43 החלטה 2 של הוועדה להתיישבות, 2.6.1970, 1985 / 953 / 115, א"צ; אג"ם / מה"ד – היסטוריה, תולדות מערכת הביטחון – תחקיר מר מ. נצר, 19.11.1972, 7-12 / 6 / 1, איי"ט.
- 44 פרוטוקול ממשלת ישראל, 13.9.1970, ג"מ.
- 45 אג"ם / מה"ד – היסטוריה, תולדות מערכת הביטחון – תחקיר מר מ' נצר, 19.11.1972, 7-12 / 6 / 1, איי"ט.
- 46 פקודת יום לעליית כפר דרום, 11.1970, 7-12 / 9 / 4, איי"ט.
- 47 פיקוד הנח"ל, הזמנה לטכס לציון העלייה לכפר דרום, 11.1970, 7-12 / 9 / 4, איי"ט.
- 48 ללא ציון שם כותב, סיכום הישיבה שהתקיימה אצל הרצפלד, 18.2.1972, 1985 / 1687 / 131, א"צ; פרוטוקול ועדת השרים להתיישבות, 17.4.1972, ISA-PMO-Gov_WZO_Committee-001lmxi, ג"מ.
- 49 ענף התיישבות והגמ"ר, נח"ל כפר דרום מיקום – סיכום דיון, 31.12.1972, 1985 / 1687 / 131, א"צ; אשר טורפז אל דן שמחי, שינוי מקום כפר דרום, 10.1972, 1985 / 1687 / 131, א"צ; חיים לדין אל מר אייגס, סיכום כפר דרום, 10.10.1972, 1985 / 1687 / 131, א"צ.
- 50 הזהות הייתה למפעל העובדים קליה, ולא ליישוב בית הערבה.
- 51 נח"לאי קליה הגיעו מתנועת איחוד הקבוצות והקיבוצים, אחד מפלגי הקיבוץ המאוחד, תנועה שהקימה את בית הערבה.
- 52 פרוטוקול ממשלת ישראל, 10.9.1967, ג"מ.
- 53 ראו בעניין זה גם אצל: Ohana 2002: 145–174.
- 54 שם; חגבי תש"ס: 55. תרמה לכך גם העובדה שבני כפר עציון לא הקימו את יישובם מחדש במהלך אותן שנים, בניגוד לשלושת הקיבוצים האחרים: משואות יצחק, עין צורים ורבידים. ראו על כך בהרחבה אצל פרנקל בדפוס.